

BALOGH MARGIT

FAKULTATÍV HITOKTATÁS ÉS A KONKORDÁTUM-FIASKÓ

Hitoktatási küzdelem és körülményei, 1946–1947

1945–46-ban az állami és egyházi oktatásügy konfliktusa még kevésbé kapott politikai színezetet, és még nem rendelődött alá a hatalomért folytatott harcnak. A magyar katolikus egyház vezetése a második világháború befejezése után az addig kialakult jogi helyzetet tekintette a katolikus tanügypolitika alapjának. Iskolafenntartói tevékenysége a korai évszázadokból eredt, amikor iskolákat kizárólag a katolikus egyház, majd a 16. századtól más felekezetek is tartottak fenn. A különböző jogszabályok 1948-ig nem is vonták kétségbe az egyházi alapítású és fenntartású iskolák törvényes voltát.

OKTATÁSKORSZERŰSÍTÉS

A háború befejezése után az esélyegyenlőség elvéből kiindulva a legfontosabb állami oktatásügyi feladat a nyolcosztályos általános iskola általánossá és kötelezővé tétele volt. (1940-ben kísérletileg már néhány kijelölt helyen bevezették a nyolcosztályos alapiskolát, de azt csak egy időtartamát tekintve kiterjesztett népiskolának tekinthetjük, míg az általános iskola szerkezetileg is más, alsó- és felső tagozatra osztott, a felső tagozaton pedig tanítók helyett már szaktanárok oktattak). Ezt már az Ideiglenes Nemzeti Kormány elrendelte 1945. augusztus 18-án (6650/1945. M. E. sz.), ám anélkül, hogy a feltételeket biztosította volna. A közoktatás új intézményei a régi népiskolák, valamint a polgári iskolák és a gimnáziumok 1–4. osztályának összevonásával alakultak ki. Az alsó- és középfokú oktatás nagymértékben egyszerűsödött és lényegében kétszintűvé vált, de ez az új szerkezet teljesen elütött az addigi közoktatási modelltől. Egyszerre szolgálta a korszerűsítést és az esélyegyenlőséget (ezt a szerepet érdemben az 1960-as évektől lesz képes betölteni), valamint az olyan aktuális politikai célokat is, mint tömegképzést, megbízható oktatói gárda felállítását, az egyházi iskolák visszaszorítását, az oktatás átideologizálását.

Az új rendszerre való áttérés természetesen nem ment egyik napról a másikra. 1946-ban még csak 816 általános iskola működött az országban, az összes népiskolák alig több mint 10 százaléka. Sokáig fennmaradt még a népiskolai hálózat öröksége, a tanterem- és tanerőhiány, az osztatlan (tehát egytanerős iskola, ahol a tanulók életkori és évfolyam szerinti bontás nélkül egy tanteremben, egy tanító irányításával tanultak) vagy csak részben osztott oktatás. Kivált falusi kisiskolai környezetben volt lehetetlen vagy roppant nehéz megfelelni a korszerű általános iskola feltételeinek, így iskolaügyben szép lassan

konfrontáció érlelődött az egyházi iskolafenntartók és az állam között. Az állam részéről kézenfekvően fogalmazódik majd meg a minősítés: az egyházi iskolák oktatása elavult és alacsony színvonalú, ezzel szemben az államiakban modern és igényes.

Az oktatás intézményi struktúrájának átalakításával párhuzamosan zajlott az oktatás tartalmának módosítása, amit sokan kifogásoltak. Mindszenty hercegprímás a katolikus püspöki karral teljes egységben vélekedett a hazai katolikus iskolaügyről, ebben semmiféle „különvélemény” nem érvényesült. Fenntartásokkal fogadták az iskolák egységesítését, s féltették az egyház nagyhírű gimnáziumait is. A nyolcosztályos általános iskolában az egységes állami iskolák előfutárát látták, és ebben nem is tévedtek: végeredményben az általános iskolák modern programja elsőként lékelte meg az egyházi iskolafenntartást.

A feltételek hiánya miatt Mindszenty József már 1945 októberében tiltakozott a miniszterelnöknél a nyolcosztályos általános iskola ellen: az intézkedést az egyházak autonómiájának és iskola-fenntartási jogának megsértéseként értékelte. Egyes katolikus személyiségek, köztük Szekfű Gyula történész már 1945 tavaszán–nyarán úgy vélték, hogy a felekezeti iskolák elvétele már teljesen elő van készítve.¹ Pedig a hazai baloldali politikai erők még nem vallási jellegük miatt kezdtek foglalkozni a katolikus iskolákkal (élesebb egyházellenes fellépés szakadást idézhetett volna elő a kormánykoalícióban), hanem az állítólagos reakciós tanárokat, tanítókat és diákokat bírálták, illetve a háború előtt kiadott, s most államilag újból hivatalosan engedélyezésre kötelezett tankönyvek egyes tartalmi vonatkozásait állították pellengérré. Két kivétel azért akadt, mindkettő 1945-ből: az egyik Kéthly Anna szociáldemokrata politikus brosúrája, amelyben nyíltan az egyházi iskolák államosítását követelte, a másik a kisgazdapárti, de titokban a kommunista pártban is tag Ortutay Gyula és munkatársai által készített reformkoncepció.²

Követvén a hagyományokat, a vallás- és közoktatásügyi miniszterek 1945–46-ban még rendszeresen konzultáltak a hercegprímással a katolikus iskolákat érintő kérdésekről. A hercegprímás eleinte eredményesen védte a katolikus iskolák érdekeit a rendeletalkotók előtt. Ezt jelzi például az 1946. január 10-én kelt körlevélben közreadott ügy is. Ebben a püspöki kar közölte, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) módosította az osztatlan iskolákra vonatkozó első rendeletét (70.000/1946.), amelynek következtében a katolikus osztatlan népiskoláknak egyesülniük kellett volna a protestáns iskolákkal. A kisközségek iskoláinak együttműködését e rendelet még csak „kívánatos”-nak nevezte. Az együttműködést, illetve az újonnan létesítendő állami iskolákba való beolvadást állami oldalról fejlesztésnek, egyházi oldalról burkolt államosításnak minősítették. A fenyegettség érzése nem volt alaptalan, azt megerősítette az 1947. évi 90.000/1947. VKM-rendelet, amely a korszerű oktatás érdekeire hivatkozva immár kötelezővé tette az egy éve még csak elvárt együttműködést, ami az egyházak egyöntetű tiltakozását váltotta ki. A katolikusok ezen kívül azt is nehezményezték, hogy „az osztatlan iskolák együttműködésénél” a protestánsok „kerültek előnybe”. A protestáns tényerés egyébként minisztériumi

1 Veszprémi Érseki Levéltár 727/1945. Szekfű Gyula levele Grösz József kalocsai érsekhez. 1945. április 10.

2 KÉTHLY Anna: *Demokratikus közoktatás*. Budapest, 1945. 9.; *Új magyar köznevelés*. A Független Kisgazda-, Földmunkás és Polgári Párt közoktatásügyi irányelvei. Budapest, 1945. 10. – A miniszter párttagságáról a következőket lehet tudni: az MKP titkársága 1945. március 7-i ülésén felvett jegyzőkönyve szerint 1945 márciusa óta a Magyar Kommunista Párt titkos tagja, de párttagsági könyvét más névre állították ki. (A jegyzőkönyvi lapot faksimilében közli LÉNÁRD Ödön: *Erő az erőtlenségben*. Márton Áron Kiadó, Budapest, 1994. 263.) MÉSZÁROS István – NÉMETH András – PUKÁNSZKY Béla: *Neveléstörténet: bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Osiris, Budapest, 2005. 354.

szinten is észlelhető volt (a VKM 20 kinevezett munkatársából 17 volt protestáns, 1 zsidó, 2 katolikus). Ezt ellensúlyozandó Mindszenty elérte, hogy három katolikus papot is alkalmazzanak a VKM-ben.

1946 tavaszán–nyarán – összefüggésben az első „diák-összeesküvések” leleplezésével, a katolikus egyesületek feloszlatásával – megszorodtak az egyházi iskolákat, azok oktatóit és diákjait támadó cikkek, s voltak, amelyek kétségbe vonták az egyházi iskolák létjogosultságát. Nem csodálható, hogy az egyházi vezetés ebben is az iskolaállamosítás előkészítését gyanította.³ A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumból érkezett hírek is arra utaltak, hogy az iskolák ügyében további, az egyházakra nézve kedvezőtlen lépések várhatók. 1946 szeptemberében a parasztpárti Keresztury Dezső kultuszminiszter (Mindszenty egykori zalaegerszegi tanítványa, „civilben” jeles tollforgató és kiváló irodalomtörténész) személyesen kereste fel a hercegprímást és „szükségesnek mondotta, hogy nagyobb rossz megelőzése és elkerülhetése végett falatot kellene dobni”. Hogy mi lenne az a „falat”, ami jóllakítja a politikusokat? Beleegyezés a vegyes felekezeti vidékeken fenntartott osztatlan iskolák államosításába (mert két-három felekezeti iskola működtetése egy kisebb helységben túlságosan költséges), és hogy az állami iskolákban a hitoktatási kötelezettség alól a szülő kérhesse gyermeke felmentését (mint ahogy azt tette például egy Rákosi-rokon, akinek a kultuszminiszter meg is adta a felmentést). A miniszter javaslatait sem a hercegprímás, sem a püspöki kar nem fogadta el. A „falatdobás” kapcsán Mindszenty felvetette: államosítás helyett járhatóbb, ha az állam megvonja a segínyt mindazon vidéki, vegyes hitvallású iskoláktól, amelyekben nincs meg az egy tanóra előírt 30 iskolás (a kötelező létszám ténylegesen 40 volt). A második ötletre viszont azonnal kijelentette, hogy a felmentés megadásával a miniszter törvénysértést követett el. Keresztury legközelebb cserejavaslattal hozakodott elő: az egyház falun adja át iskoláit, ő meg a városokban átadná az államiakat. A püspöki kar határozata: „Nem csereberélünk.”

A hercegprímás tehát a vele rokonszenvező kultuszminiszterrel sem alkudozott, pedig valami készülődött. Erre több jel is utalt. Schoenfeld amerikai követ jelentése szerint 1946. október elején Nagy Ferenc miniszterelnök és Kovács Béla kisgazda főtitkár megbeszélést folytattak Puskin szovjet követtel és egy szovjet tábornokkal. A szovjetek kijelentették, hogy a végsőig ragaszkodnak a koalíció fenntartásához (mivel egy esetleges kormányválság esetén kiírandó új választásokra a kommunista párt még nem volt felkészülve), egyúttal kérték, hogy a katolikus egyháznak csak vallási szerepe legyen, oktatási és ifjúsági nevelői funkcióit viszont szüntessék meg. A magyar tárgyalófelek állítólag biztosították a szovjet politikusokat teljes együttműködésükről, és a koalíció egybetartására vonatkozó kérés teljesítéséről, de az egyházak oktatási tevékenységének kiiktatására vonatkozó kérést elutasították. Erre ők visszavonulót fújtak és megígérték a miniszterelnöknek, hogy az ügyben teljesen saját belátása szerint dönthet.⁴

3 Lásd pl. Szeged-Csanádi Püspöki Levéltár I.1.a Egyházigazgatási iratok 1221/1946. sz. iratcsomó, benne az államosítási tervek elleni tiltakozások.

4 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) XX–10–k Legfőbb Ügyészség Politikai Osztály, 18.300/1989. Az amerikai külügyminisztérium bejövő táviratai, 1915. sz. Budapest, 1946. október 13.

Az 1946-os év kicsinyes akcióval zárult: hiába volt állítólag kultuszminiszteri mentesítő levél, december 31-én négy nyomozó és egy rendőr fasisztának és szovjetellenesnek minősített köteteket vitt el az esztergomi primási palota Simor-könyvtárából.⁵ A lefoglalt könyvek között kétségtelenül megtalálhatók Hitler *Mein Kampf*ja, Mussolini brosúrája vagy magyar revíziós kiadványok (amely kötetek jelenléte egy társadalmi-politikai kérdésekben tájékozott olvasó saját használatú könyvtárában – mint amilyen a magyar katolikus egyház első emberéé kellett legyen – majdhogynem szükségszerű). Keresztény társadalomelméleti könyveknek, teológiai műveknek és lelki olvasmányoknak, a világi és egyházi szervezetek évkönyveinek, kalendáriumoknak vagy olyan köteteknek az elkobzása, mint Pethő Sándor *Világostól Trianonig* című írása kétségtelenül a hatóságok túlbuzgóságára utal. Jószerivel minden kiadvány fasiszta minősítést kapott, ami 1919 és 1945 között jelent meg, még Sík Sándor *Magyar cserkészvezetők könyve* is, benne olyan „fasiszta” ismeretekkel, mint hogyan gyűjtsuk tábortüzet a szabad ég alatt...

Reklamálására a primás azt a választ kapta, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) vitette el a köteteket – így Mindszenty azonnal írásban tiltakozott.⁶ Az eset a testület napirendjére került a Nagy-Britanniát képviselő O. P. Edgcumbe vezérőrnagynak köszönhetően, mondván, tudomása szerint a SZEB elnöksége is megkapta a vonatkozó levelet. Ám Szviridov altábornagy erre tagadólag válaszolt, mondván, hogy „a SZEB soha és semmilyen levelet nem kapott Mindszenty bíborostól”, s szerinte Mindszenty „nem hitelesen tájékoztatta Edgcumbe tábornok urat”, mert a SZEB nem adott utasítást a könyvek elkobzására. Az altábornagy szerint az esztergomi rendőrség saját kezdeményezésére vitte el a 126 (a foglalási jegyzék szerint „csak” 113) darab könyvet, de nem előbb, mint hogy a primás kategorikusan megtagadta a „fasiszta könyvek” önkéntes beszolgáltatását.⁷

Szviridov válaszában volt némi csúsztatás: valójában a Szövetséges Ellenőrző Bizottság szovjet vármegyei megbízottainak havi munkaterveiben rendre szerepelt a fasiszta és szovjetellenes könyvek begyűjtése a magyar politikai rendőrség segítségével. E kérdésben Esztergom, Komárom és Tata helységeken a pártok, a politikai rendőrség és az iskolai könyvtárigazgatókkal egyeztető értekezletet is kellett tartani.⁸ A SZEB ugyanis elégedetlen volt a fegyverszüneti egyezmény 16., a sajtó feletti felügyeletről szóló pont

5 MNL OL XIX–A–1–j 11710/1945 (21. tétel) (19. doboz). Péter Gábor vezérőrnagy, a Magyar Államrendőrség Államvédelmi Osztálya osztályvezetőjének jelentése Nagy Ferenc miniszterelnöknek. Budapest, 1947. január 3. és „A primási palotából elhozott könyvek jegyzéke”. 1947. január 2.

6 National Archives and Records Administration, College Park, Maryland (NARA) Record Group (RG) 84. Foreign Service Posts of the Department of State. U. S. Legation, Hungary, Budapest, General Records 1946–1963, Box 4. 1947 – 840.4 Catholic Church. Mindszenty József levele a Szövetséges Ellenőrző Bizottság elnökségének. Esztergom, 1947. január 4. Gépelt másolat H. F. Arthur Schoenfeld követnek, Mindszenty eredeti aláírásával; Arhiv Vnyesnyej Polityiki Rosszijszkoj Federacii [Orosz Föderáció Külpolitikai Levéltára] (AVP RF) f. 453. op. 3., a” p. 35., a” gy. 38. l. 9. Sajtó-hírtügynökségi összefoglaló.

7 *A magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság jegyzőkönyvei 1945–1947*. Szerk.: FEITL István. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. 281–282. Az 1947. január 17-i ülés jegyzőkönyve, 4. napirendi pont. – Az előző jegyzetből tudható, Mindszenty nemcsak az angol tábornoknak küldte el tiltakozását, hanem a budapesti amerikai követnek is, aki nem volt tagja a magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak, tehát Szviridov tagadása a SZEB-nek küldött levelet illetően akár helytálló is lehetett.

8 AVP RF f. 0453. op. 2. p. 15. gy. 9. l. 132. Aszmulov alezredes, a SZEB Komárom-Esztergom vármegyei megbízottjának 1946. augusztusi munkaterve.

végrehajtásával. Holott a kormány két rendeletet is kiadott, bizottságot is felállított, amely négy jegyzékben lajtromozta a fasisztának, szovjet- és demokráciaellenesnek minősített kiadványokat. A hatékonyság javítása érdekében 1946 második felétől a SZEB tevőlegesen is részt vett a begyűjtésben, ötletszerűen vittek el könyveket iskolákból, közkönyvtárakból, de sorra került a Debreceni Református Kollégium Könyvtára is, és ez éppúgy kiváltotta Révész Imre tiszántúli református püspök tiltakozását, mint az esztergomi razzia Mindszentyét.⁹ Az esztergomi érseknél nem is először jártak, amikor elvitték a könyveket. A SZEB megbízottak december 16-ai értekezletén a Komárom-Esztergom megyéért felelős tiszt már jelentette: Mindszentynek felajánlották, hogy – nyilván cserébe – adnak antifasiszta irodalmat, ám ő erre nem volt nyitott. Sőt, a vele folytatott beszélgetésen felháborodásának adott hangot, amiért a kultuszminisztérium ellentmondó utasításokat ad ki. „Kijelentette, hogy tőle Esztergomban a fasiszta irodalom helyett a vallásit szállították el. Kérte, adják át a parancsnokságnak, hogy ő nem ad le irodalmat.”¹⁰

Az év utolsó napján végül is megtartott razziaért felelős politikai tiszt, Pál István százados fegyelmit kapott, mivel elmulasztotta azt előzetesen engedélyeztetni felettesével. A könyvek utóéletéről viszont nincs információnk. A Simor-könyvtár állományának „átrostálása” apró epizód ahhoz képest, amire 1947 tavaszán került sor a fakultatív vallásoktatás kérdésében, s ami minden eddiginél súlyosabb összeütközés volt az állam és a katolikus egyház között.

HITOKTATÁS, FAKULTÁCIÓ

1947. március 6-án a koalíciós pártok három alapvető kérdésben egyeztek meg: a kiskölkölatat államosítást útján kell egyesíteni, a tankönyvkiadás államosításával egységessé kell tenni a tankönyveket, végül – az 1946. évi I. törvényben is biztosított lelkiismereti és vallásszabadsággal összefüggésben – a hitoktatást fakultatívvá kell tenni.¹¹ A politikusok nem számítottak különösebb egyházi ellenzésre, mert Nagy Ferenc miniszterelnök, félreértve Bánáss László veszprémi püspök szavait, úgy tájékoztatta őket, hogy az egyház nem fog akadályt gördíteni a program megvalósítása elé.¹² Holott a püspök azt jelezte csupán, hogy a kérdést az egyház és az állam közötti viszonyról folytatandó tárgyalásokon lenne indokolt felvetni.

A három pont együttesen oly mértékben korlátozta volna az egyházakat, hogy az gyakorlatilag egy államosítással ért volna föl. A terv végrehajtását Keresztury Dezső kultusz-

9 NAGY Gábor: *Szovjet könyvrasszia a Debreceni Református Kollégium Könyvtárában. 1946. szeptember – Révész Imre püspök küzdölmö. ArchivNet 12 (2012) 4:online http://archivnet.hu/politika/szovjet_konyvrasszia_a_debreceni_reformatus_kollegium_konyvtaraban.html (Letöltés: 2013. február 23.)*

10 AVP RF f. 0453. op. 20b. p. 11. gy. 8. l. 154. A SZEB megyei megbízottainak értekezlete, 1946. december 16. 9. sz. jegyzökönyv.

11 Politikátörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PSZL) 274. f. 7. cs. 161. ö. e. Jegyzökönyv pártközi értekezletről. 1947. március 6. In: *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948.* A dokumentumokat válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: HORVÁTH Julianna, SZABÓ Éva, SZÜCS László és ZALAI Katalin. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. 478.

12 PSZL 274. f. 7. cs. 162. ö. e. Jegyzökönyv pártközi értekezletről. 1947. március 11. In: *Pártközi értekezletek. Politikai érdekegyeztetés, politikai konfrontáció 1944–1948.* A dokumentumokat válogatta, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta: HORVÁTH Julianna, SZABÓ Éva, SZÜCS László és ZALAI Katalin. Napvilág Kiadó, Budapest, 2003. 489.

miniszter nem vállalta, s ezért március 14-én (nem először, de ezúttal végérvényesen) lemondott. Az új miniszter a radikális centralizátor hírében álló Ortutay Gyula néprajzkutató lett. Oktatáspolitikáját még kinevezése előtt megfogalmazta egy tízpontos listában, amiből hét érintette a közoktatás felekezeti jellegét, és tendenciája egyértelműen az egyházak oktatási pozíciójának fokozatos felszámolására irányult. Ezért – bár tagadhatatlan, hogy a fakultatív hitoktatás önmagában a lelkiismereti szabadsággal összhangban álló követelmény volt – az egyházak, érthetően, nem engedtek egy jottányit sem. Ami később megvalósult, azt nemigen minősíthetjük fakultatív hitoktatásnak, mivel az iskolai hitoktatást – főleg a városokban – gyakorlatilag megszüntették, de a templomi hitoktatást is igyekeztek akadályozni. Ez igazolta az akkor még csak feltételezett valódi célt: az egyház megfosztása egy fontos pozíciótól és az ifjúság nevelésének elsőbbségétől.

1947. március 13-án Losonczy Géza baloldali újságíró, a *Szabad Nép* belpolitikai rovatvezetője ismertette a fakultatív hitoktatás bevezetéséről, az állami tankönyvek kiadásáról és az általános iskolák teljes kiépítéséről szóló javaslatot, ami ellen Witz Béla budapesti érseki általános helytartó Varga Bélánál, a nemzetgyűlés elnökénél, Mindszenty a kormányfőnél emelt szót. A hercegprímás körlevélben is tiltakozott. Ez a körlevél már bevezetőjében jelezte, hogy az egyik legsúlyosabb főpásztori állásfoglalásról van szó. Felrótta a kormánynak, hogy a püspöki kar tanácsa ellenére nem halasztotta el a kérdés megtárgyalását a Szentszékkel kötendő konkordátum idejére, sőt olyan megtévesztő hír is napvilágot látott, hogy a katolikus egyház vezetői (utalva Bánáss püspökre) elfogadták volna a fakultatív hitoktatást. A hercegprímás arra szólította fel a híveket, hogy ne hagyják senki által megtéveszteni magukat, szilárdan tartsanak ki a kötelező hitoktatás mellett.¹³

A körlevélben egy új fogalom és vele egy új célkitűzés került előtérbe: *megállapodás az Apostoli Szentszék és Magyarország között*. A katolikus egyház és bármely állam közötti megállapodások megnevezése sokféle – *conventio, accordo, acuerdo, vertrag, accord, agreement, modus vivendi, note verbale, protocollo* – lehet. A konkordátum kétoldalú nemzetközi megállapodás az Apostoli Szentszék (Vatikán) és egy állam között. A történelem első konkordátuma a wormsi volt 1122-ben, ám a nemzetközi szerződések évszázadainak a 19. és a 20. század tekinthető. Ha most, 1947-ben konkordátumot kötött volna a Szentszék Magyarországgal, akkor 1922 óta ez lett volna az első írásos megállapodás egy időközben szovjet érdekszférába került – de még nem kommunista – közép-európai kormányzattal.

A fakultatív vallásoktatás programjával felizgatott kedélyek és a belpolitikai feszültségek levezetése érdekében a diplomáciai kapcsolatok újrafelvétele Rómával – immár a háborút lezáró párizsi béke aláírásából eredő várakozásoktól is feltöltődve – egyre hasznosabbnak tűnt (és erre kísérlet történt már 1945–1946 folyamán is). Vajon mennyi esély volt 1947 tavaszán a magyar–szentszéki diplomáciai kapcsolatok normalizálására és egy megállapodás megkötésére?

13 Mindszenty József bíboros hercegprímás, esztergomi érsek körlevele a püspöki kar nevében, Esztergom, 1947. március 13. Prímási Levéltár, Esztergom (EPL) 3020/1947.; PSzL 274. f. 7. cs. 246. ó. e. 25. fol.; Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára (ÁBTL) 3.1.8. Sz–222/3. 187.

A Vatikán a maga részéről a Minisztertanács félhivatalos lapjában, a *Magyar Nemzet* római tudósítójának adott nyilatkozatában nyilvánosan ismertette álláspontját, ami a napilap 1947. március 15-i számában jelent meg egy hosszú, a Magyarország és a Szentszék közti kapcsolatok újrafelvételéről szóló cikk részeként. Miután a tudósító hangsúlyozta, hogy a Róma és Budapest közötti hivatalos kapcsolatok hiányát a jobboldali emigránsok használják ki, akik így eszközt találnak arra, hogy bizonyos vatikáni köröket Magyarország ellen hangoljanak, a lap azt írja, hogy a Szentszék mindazonáltal jól tudja, a magyar kormány csak a fegyverszünet kikötéseinek alkalmazása miatt kényszerítette a nunciust és a semleges államok képviselőit Magyarország területének elhagyására. Visszaemlékeztek arra is, „hogy Tildy köztársasági elnök, még miniszterelnök korában, 1945 őszén kinyilvánította óhaját, hogy a magyar kormány felvegye újból a diplomáciai kapcsolatokat a Szentszékkel, és eljutott az a hír is Rómába, hogy Gyöngyösi János külügyminiszter még a múlt nyáron a parlamentben kijelentette: mihelyt Magyarország visszanyeri teljes szuverenitását, a kormány teljesíteni fogja a magyar katolikus tömegek ilyen irányú kívánságát”. A szovjet megszállás eddig nem tette lehetővé ennek a tervnek a végrehajtását. A békeszerződés aláírása azonban lényegesen megváltoztatta a helyzetet. A tudósító kérdésére – van-e elvi nehézsége a diplomáciai viszony helyreállításának – egyértelműen nemleges válasz hangzott el, a Szentszék a maga részéről semmilyen akadályát nem látja a Magyarországgal való kapcsolatok újrafelvételének. Sőt Róma úgy ítéli meg, hogy ez lehetőséget adna az állam és az egyház közt Magyarországon jelenleg létező viszályok lecsendesítésére. Különleges kikötést Róma nem szab, de természetesen alapvető feltételnek tekintette, hogy a pápai követ Magyarországon is megkapja mindazokat a diplomáciai előjogokat, amelyek a diplomáciai testület többi tagját megilletik. Ami az egyház birtokait oly közelről érintő agrárreformot illeti, Rómában azt nyilatkozták, hogy az anyagi kérdések sohasem befolyásolták a spirituális és vallási problémák megoldását. A történelem azt igazolja, hogy ezeket a problémákat végül mindig megoldották azokban az országokban is, ahol agrárreformot hajtottak végre vagy államosították az egyház javait. A cikk szerint közismert, hogy a magyar püspöki kar kinyilvánította a Parlamentnek: nem kivételezni az egyházi javakkal, sohasem lesz napirenden a múlthoz való visszatérés, csupán az, hogy az egyház intézményeinek sorsát megfelelőképpen biztosítsák. Az utolsó kérdés a kapcsolatok felvételének lehetséges dátumára vonatkozott, erre a néven nem nevezett szentszéki nyilatkozó azt válaszolta, hogy Róma tud várni, és a kezdeményező lépést a magyar kormánynak kell megtennie.¹⁴ Az üzenet világos volt: minden kötelezettség nélkül, de a *Szentszék nyitott a magyar kormány esetleges közeledésére*.

A burkolt üzenetnek hamarosan fogantja lett: Nagy Ferenc miniszterelnök és Gyöngyösi János külügyminiszter a kérdés tisztázását is feladatul adta Kertész István jogtudós-nak, aki 1947 tavaszától képviselte Magyarországot Rómában. Az új római követ addig a külügyminisztérium béke-előkészítő osztályán dolgozott, a magyar delegáció tagja volt a párizsi konferencián, tehát egy igen felkészült diplomatának számított. Kiutazása előtt a követ felmérte a hazai terepet. Visszaemlékezései szerint Tildy Zoltán államfő „mismá-solt”, és félt írásba adni támogatását. Mindszenty szkeptikus volt. Bánáss László veszprémi püspök – aki szívélyes kapcsolatot ápolt néhány baloldali politikussal – viszont lelke-

14 *Magyar Nemzet*, 1947. március 15. III. évfolyam, 62. szám.

sen biztatta Kertészt, naivan azt hitte, hogy a kommunisták és a szovjetek támogatják a kezdeményezést. Rákosi azonban nem támogatta a diplomáciai kapcsolatok felújítását. A döntő szót a Szovjetunió budapesti követe mondta ki, aki a kérdésre rideg elutasítással válaszolt. Puskin követ a tiltást azzal indokolta, hogy „a Vatikán az amerikai érdekek európai ügynöksége, amelyet amerikai tőkések finanszíroznak, s az új magyar demokráciának nincs szüksége ilyen reakciós erők képviselőjére”.¹⁵

A Szentszék és Magyarország közti hivatalos kapcsolatok helyreállítása tehát, amit a magyar kormány és a közvélemény nagy része egyaránt kívánt, túlnőtt a magyar belpolitikán, abban nagyhatalmi érdekkonfliktusok csapódtak le, és a szovjet politikusok határozott ellenállásába ütközött. A budapesti francia követ megítélése szerint a szovjetek engesztelhetetlensége a magyar katolikus egyház feje, Mindszenty József bíboros-prímás iránt érzett ellenségességükből, sőt gyűlöletükből fakad, mivel ő nem csupán a kormánnyal és a kommunista befolyással, de a szovjet befolyással szembeni ellenállásnak is a vezetője. „Márpedig a bíboros prímás ezt a veszélyes szerepet mértéktartás nélkül játssza – jelentette Párizsba –, egyre több óvatlanságot követ el nyelvhasználatában és magatartásában egyaránt, és komoly gondokat okoz a magyar kormánynak, amelyet elszomorít a gondolat, hogy a Vatikán ezt a főpapot helyezte a magyar katolikus hierarchia élére a legyőzött, feldúlt és elfoglalt Magyarországon.”¹⁶ Az egyházfővel szemben táplált ellenszenvhez legalább azonos súllyal társult a Vatikán ekkortájt már szembetűnőnek mondható Amerika-barátsága, vagy megfordítva: a protestáns Egyesült Államok közeledése a Szentszékhez, ami a legkülönbébb módokon nyilvánult meg. Így például amerikai katonai repülőgép vitte 1946-ban Mindszentyt a római konzisztóriumra, Hlond lengyel bíboros az USA varsói követségén tartott sajtóértekezletet,¹⁷ és a vasfüggönyön túl működő vatikáni missziók vezetői gyakran amerikai állampolgárok, ez idő tájt Hurley belgrádi és O’Hara bukaresti nunciások. Így ezek a személyek nemcsak a Szentszék, hanem a hatalmi befolyásban összehasonlíthatatlanul erősebb Egyesült Államok védelme alatt is álltak. A szívéllyesség kölcsönös megnyilvánulása ellenére 1984-ig nem volt diplomáciai kapcsolat a Szentszék és az USA között. Az amerikai protestánsok bizalmatlansága miatt még az 1940-ben bevezetett szentszéki elnöki különmegbízotti rendszert is igen sok bírálat érte, de a közös kommunista ellenfél mégis előnyössé tette Róma és Washington közeledését: amíg a pápa az antikommunista front „erkölcsi feje”, addig Amerika azon politikai hatalom volt, amely érdemi ellenállást tudott kifejteni a bolsevizmussal szemben.

Ebben az összefüggésben eleve reménytelen lehetett minden próbálkozás, hogy meggyőzzék a szovjeteket: egy élesebb politikai érzékkel megáldott nuncius jelenléte csak javíthatna a helyzeten. A francia diplomácia meglátása szerint a szovjet hatóságok inkább épp az ellenkezőjét gondolták: „csak növelné a bonyodalmakat, ha egy hajlékonyabb és felvilágosultabb nuncius társulna egy hajthatatlan és korlátolt bíboroshoz”.¹⁸ Épp ezért is

15 KERTÉSZ István: *Magyar békeillúziók 1945–1947. Oroszország és Nyugat között* (Extra Hungariam). Budapest, 1995. 374.

16 Archives du Ministère des Affaires étrangères (AMAE) Série: Europe, 19441960, sous-série: Hongrie, dossier: 18. Questions religieuses, 1944–1949. Henry Gauquié, Franciaország magyarországi követének 157/EU számú jelentése, 1947. április 16.

17 MNL OL XIX–I–1–v, Ortutay iratai, 3–c tétel/9 (38. doboz) Sajtóanyag, *Die Weltwoche*, [1948. vagy 1949.] március 3.

18 AMAE Série: Europe, 19441960, sous-série: Hongrie, dossier: 18. Questions religieuses, 1944–1949. Henry Gauquié, Franciaország magyarországi követének 157/EU számú jelentése, 1947. április 16.

merülhetett fel diplomáciai berkekben a hír, miszerint Kertész István követ megpróbálja meggyőzni a Vatikánt: Mindszentyt nevezzék ki kuriális bíborossá (amely törekvés 1948 decemberéig napirenden maradt), és ezzel a kapcsolatfelvétel elől elhárulna legalább a személyi akadály.

A fakultatív hitoktatás napirendre tűzése azonban egységfrontba terelte azokat is, akik netán növekvő fenntartásokkal figyelték Mindszenty primás magatartását. Hamarosan tiltakozó táviratok és levelek ezrei árasztották el Varga Bélának, a nemzetgyűlés elnökének, Nagy Ferenc miniszterelnöknek és a politikai pártok vezéreinek hivatalait, amelyeket a plébánosok, a katolikus egyházközségek elnökei, a Katolikus Szülők Vallásos Szövetségének helyi szervezetei, pedagógusok küldtek.¹⁹ 1947. március 20–21-én Szegeden egyetemi hallgatók és középiskolai diákok tüntettek a fakultatív hitoktatás bevezetése ellen. A rendőrség először vetett be fecskendőt a tömeg szétesztelésére.²⁰ Március 29-én Mindszenty tiltakozott a püspöki kar nevében.²¹ Áprilistól kezdve az általános iskolákban és a középiskolákban dolgozó hittanárok a tanulókkal „hűségleveleket” írtak a hercegprimáshoz. Missziós napok és hetek, gyűlések követték egymást, több ilyenben maga a hercegprimás is részt vett. Március 21-én Győrött kijelentette, hogy a katolikus egyház ragaszkodik a kötelező hitoktatáshoz, majd április 12-én a püspöki kar mind a 14 tagja által aláírt levélben kérte Nagy Ferenc miniszterelnöktől, vegye le a napirendről a fakultatív hitoktatás kérdését: „*Miniszterelnök Úr! Köztudomásúvá vált, hogy a pártok felvetették a fakultatív hitoktatás és egyéb egyházpolitikai törvények tervét. Mivel a felvetett tervek általános egyházi törvényeket érintenek, a magyar katolikus püspöki kar azok tárgyalására nem illetékes. Az Apostoli Szentszék felé volna helyes modus vivendi tárgyalás keretében ezeket a kérdéseket esetleg felvetni. A kötelező hitoktatás mellett elfoglalt álláspontját továbbra is fenntartva, indokoltnak látná a magyar püspöki kar, hogy ezek a kérdések addig is a napirendről levéssenek.*”²² Az egyéb egyházpolitikai törekvésekre reagálva a testület leszögezte: mivel a felvetett tervek általános egyházi törvényeket érintenek, azok tárgyalására a kánonjog értelmében kizárólag az Apostoli Szentszék illetékes.

A püspöki kar levelének hatására Nagy Ferenc miniszterelnök azonnal (1947. április 15-én) írt Ortutay Gyula kultuszminiszternek: „*Miniszter Úr! A magyar kormány egyértelmű óhaja, hogy azok az egyházpolitikai kérdések, amelyek az utóbbi időben felmerültek, békés úton és az egész magyar népet megnyugtató módon rendeztessenek, ezért örömmel látná, ha a katolikus egyházat illető kérdések felől a Szent Szék (sic!) megbízottjával a legrövidebb időn belül tárgyalások indulnának meg, hogy ezek eredményeképpen megállapodás jöjjön létre. Amidőn megállapítani kívánom, hogy ezen kérdések megoldásának előkészítése főként Miniszter Úr illetékességébe tartozik, egyúttal közölhetem, hogy a ma-*

19 A Katolikus Szülők Országos Szövetségéről lásd GIANONE András: *Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948 éveiben*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest, 2010. 193–202. és GIANONE András: *Lénárd Ödön és az Actio Catholica*. In: *A piarista rend Magyarországon*. Szerk.: FORGÓ András. Szent István Társulat, Budapest, 2010. 657–663.

20 *Magyar Kurír*, 1947. március 21.; *Új Ember* (III. évf.) 13. sz. 1947. március 30. 4.

21 ÁBTL 3.1.9. V–700/13. 20. Mindszenty József levele Nagy Ferenc miniszterelnöknek, Esztergom, 1947. március 29. (EPL 2000/1947.) Másolatban – egyéb kérdések tisztázása érdekében – ezt a levelét megküldte Ortutay Gyula kultuszminiszternek, Esztergom, 1947. június 7. Uo., 25–26.

22 MNL OL XIX–A–1–e–VI/3–894. 2. doboz. Nagy Ferenc miniszterelnök iratai. Nagy Ferenc másolatban küldi a püspöki kar 313/1947. sz. levelét Rákosi Mátyás államminiszternek, az MKP főtitkára részére.

gyar kormány örömmel látja ha a Szent Székkal való tárgyalások előkészítésével Miniszter úr dr. Tóth László egyetemi tanár urat, a szegedi egyetem rektorát bízna meg.”²³

Mivel a fakultatív hitoktatás gerjesztette politikai hullámverés legyengítettek minden megbékélésre irányuló kezdeményezést, az egyház és az állam közti kapcsolatok tartós és kielégítő megoldását csakis a magyar állam és Róma közvetlen megállapodásától, egy konkordátumtól lehetett komolyan remélni. Tóth László rektor a miniszterelnök és a pártvezetők együttes megállapodása értelmében a háború utáni első (!) (fél)hivatalos kormány megbízottként el is utazott Rómába, eredetileg azzal a felhatalmazással, hogy a fakultatív hitoktatás bevezetéséről tárgyaljon.²⁴ Miért volt szükség egy „civilre” a diplomata, Kertész István követ mellett? Esetleg mert kevésbé szűrt szemet egy politikus-tanár-ember római „mozgása”, mint a hivatásos diplomatáé? Útlevelét ugyan csak a SZEB-en keresztül kaphatta meg, tehát a szovjeteknek valamit tudniuk kellett utazása céljáról. Tóth rektor küldetése és a kormányzat konkordatárius törekvése mögött a kormány politikai legitimitációt kereső szándéka állt. Saját választói, a fakultatív hitoktatás tervétől megdöbben magyar lakosság előtt akarta legitimálatni magát, és egy vatikáni nyilatkozattal kívánta eloszlatni azt a szerinte hamis képet, hogy a kormányzat korlátozni akarja az egyházakat. Tóth missziója azért fordulat a szentszéki–magyar kapcsolatok történetében, mert addig a diplomáciai kapcsolatok megújításáról volt szó, most viszont nemzetközi jogi megállapodás, egy konkordátum előkészítése merült fel – utólag tudjuk: illuzórikusan.

Tóth utazásának hírére az esztergomi érseki hivatal nyilatkozatot adott ki, amelyben – a püspökök fentebb idézett levelének ellentmondva – cáfolta, hogy „egy esetleg kötendő konkordátum tárgyalásainak keretén belül az elvett egyházi javak reális kártalanítása ellenében a fakultatív hitoktatás és az egyházpolitikai kérdés is az alkudozás asztalára kerülhetne”.²⁵ Mindszenty sem volt rest, és egy pápának írt levélben „fúrta meg” Tóth küldetését, felröva, hogy előzetes tudta nélkül (mert utólag Nagy Ferenc miniszterelnök jelentette) utazott a Szentszékhez tárgyalni, hogy annak beleegyezésével törölhessék el Magyarországon a kötelező vallásoktatást, és hogy iskolakérdésekben a Szentszék egy különmegbízottat nevezzen ki. A hercegprímás szerint egy külön apostoli delegátus kinevezése nemcsak a híveket zavarná meg, de az ő – mint az Apostoli Szentszék született követének – tekintélyét is csorbítaná, ezért előrébbvalónak tartotta a diplomáciai kapcsolatok normalizálását.²⁶ A kifogások konkrét tartalmától függetlenül a kormány részéről a Szentszékkel közvetlen tárgyalásokat kezdeményezni még azt megelőzően, hogy otthon a püspöki karral legalább nagyjából nem tisztázta a vitás kérdéseket – teljesen céltalan és eredménytelen vállalkozás volt.

Mire a rektor Rómába ért, küldetése célja megváltozott: egy olyan publikálható nyilatkozatot kellett szereznie a Szentszékétől, amely elismeri a magyar kormány jó szándékát az egyházpolitikai kérdések kezelésénél, és egyszersmind közvetett felszólítást tartalmazott

23 MNL OL XIX–J–1–j–IV–14. 258/pol. res./1947. Vatikán TÜK-iratok, 1. doboz.

24 A Tóth-misszóról, illetve a diplomáciai kapcsolatok kérdéséről lásd BALOGH Margit: *Szentszéki–magyar kapcsolatok a koalíció (1945–1949) éveiben*. In: *Magyarország és a római Szentszék. (Források és távlatok.) Tanulmányok Erdő biboros tiszteletére*. Szerk.: TUSOR Péter. Gondolat–PPKE Egyháztörténeti Kutatócsoport, Budapest–Róma, 2012. 367–426.

25 *Új Ember* (III. évf.) 17. sz. 1947. április 27. 2.

26 ÁBTL 3.1.9. V–700/13. 22. Mindszenty József levele XII. Pius pápához, Esztergom, 1947. május 30. Magyar nyelvű gépelt tiszttzat, aláírás nélkül. Ugyanez latinul: 23–24.

volna a kormányzat munkájának katolikus egyházi támogatására. Tóth rektor azonban a magyar újjáépítés eredményeit elismerő nyilatkozat megszerzésével is eredménytelenül próbálkozott.²⁷ Állami megbízói túllőttek a célon, mert egy ilyen természetű nyilatkozat áttételesen Mindszenty bíboros magatartásának elítélését jelentette volna, s erre a Szentszék nem volt kapható. Végül, mivel Tóth rektornak hivatalos egyházi megbízatása nem volt, mindössze annak kipuhatolását kérték tőle: vajon a Szentszék hajlandó volna-e egy magyar püspököt fogadni a konkordátum megkötésére vonatkozó tárgyalások előkészítésére? A püspöki kar 1947. augusztus 14-i konferenciáján elhangzott tömör úti beszámoló felel a kérdésre: „Az eredmény alig valami vagy teljesen semmi.”²⁸

A (fél)hivatalos megbízatás tehát balul ütött ki. A fakultatív hitoktatás kérdésén a diplomáciai kapcsolat és a konkordátum ügye is megfeneklett, a kormánynak semmit nem sikerült elérnie a Szentszéknél, különmegbízottat nem küldtek, sőt inkább Mindszenty politikája kapott megerősítést, lényegében teljesen szabad kezet kapott Rómából, és a hitoktatás kérdésében is látványos eredményt ért el. A viharos gyorsasággal kibontakozó tiltakozási hullám mértéke ugyanis meglepte a politikusokat, nyilvánvalóvá vált, hogy az iskolák fokozatos és demokratikus szekularizációjának programja megbukott az egyházak tömegbefolyásán, szervezettségén és egységén. Május végére, június elejére, még mielőtt döntés született volna a kérdésben, a fakultatív hitoktatás bevezetése – legalábbis egyelőre – lekerült a napirendről. A konkordátum és a diplomáciai kapcsolatfelvétel terve viszont nem, olyannyira, hogy az 1947. augusztus 1-jével kezdődő állami költségvetésbe beállították a Szentszék mellett működő magyar követség várható költségeit.²⁹ Ennek vizsgálata viszont már egy újabb tanulmány témája lehet.

MARGIT BALOGH

OPTIONAL RELIGIOUS INSTRUCTION AND THE FAILURE OF THE CONCORDATE
STRUGGLE OVER RELIGIOUS INSTRUCTION IN HUNGARY, 1946-1947

Until 1948 the legality of the denominational schools had never been questioned. However, there were several decrees which aimed at modernisation and equal opportunities, also serving actual political aims at the same time. In the beginning, the primate was able to protect Catholic schools. Nonetheless, in the spring of 1946 articles attacking the denominational schools started to appear in the press. These articles questioned the legitimacy of denominational schools. On 6 March 1947 the coalition parties agreed in three fundamental questions, one of them being to make religious instruction optional. Politicians did not expect serious opposition from the Churches, but they miscalculated. The primate protested in a circular blaming the government of not postponing the decision till the concordat with the Holy See. This brought the concordat between the Holy See and Hungary into the foreground. Present study analyses the attempts to normalize the diplomatic relations between the two states in the spring of 1947. The concordat was not concluded due to the disagreements concerning the legitimacy of religious instruction in schools.

27 MNL OL XIX-J-1-j-IV-14. 258/pol. res./1947. Vatikán TÜK-iratok, 1. doboz. Kertész István rk. követ és meghatalmazott miniszter feljegyzése Tóth László egyetemi rektor római megbízatásáról.

28 Az 1947. augusztus 14-ére összehívott püspökkari értekezlet jegyzőkönyve, Mindszenty József bíboros hercegprímás közlései. *A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1945–1948 között*. Szerk.: BEKE Margit. Köln–Budapest, 1996. 232.

29 MNL OL XIX-J-1-j-IV-14. 258/pol. res./1947. Vatikán TÜK-iratok, 1. doboz. „Magyarország és a Vatikán közötti kapcsolatok” Tóth László jelentésének melléklete. [Róma, 1947. június 16.]

